

Україна очима іноземців

Сергій Єкельчик. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 340 с.

Книжка відомого канадського історика, який свій науковий шлях наприкінці 80-х рр. ХХ ст. розпочинав в Україні, присвячена репрезентаціям історичного минулого в українській науці й культурі сталінської доби. Автор, спираючись на західні методології історичного дослідження, робить спробу підважити стереотипні уявлення про сталінізм як всеохоплюючу й дієву диктатуру і на основі численних архівних джерел аналізує обмеженість, часту неефективність державного контролю над культурою, а також показує важливу роль української інтелігенції у виробленні радянської моделі історичної пам'яті та можливість «прочитати» ідеологічно витримані твори в українському патріотичному дусі. Звичайно, такий підхід до аналізу сталінізму здебільшого не співпадає з концепціями вітчизняної історіографії, навіть, більше – деякі його твердження викликають у читача рішуче заперечення.

Візьмемо для прикладу таку сентенцію С. Єкельчика: «...навіть затяті опоненти всього «совєтського» в сучасній Україні мають дещо спільне зі сталінськими ідеологами: вони теж вірять у націю як органічну спільноту, що існує об'єктивно і добачають в історії «природний» лінійний розвиток нації на шляху до здобуття своєї державности (тільки незалежної, а не «у формі Української РСР»). І хоча концепція «возз'єднання» України з Росією 1654 року нині великою мірою скомпрометована, далі живе й процвітає поняття «возз'єднання» всіх українських етнічних земель у складі Української РСР протягом 1939-1945 років, - а саме сталінські ідеологи вперше описали ці події такою мовою».

Підтримавши точку зору тих істориків, які дотримуються думки, що «імперії далекі від асиміляторських проектів і дозволяють артикулювати етнічні відмінності», С. Єкельчик заявляє, що сталінський варіант української культури не був результатом московського диктату та придушення «природних» національних почуттів місцевої інтелігенції. «Республіканські бюрократи й інтелектуали, - пише він, - які інтерпретували туманні, зате

потужні сигнали з Кремля, постають як провідні гравці у формуванні сталінської історичної уяви. Саме їхня взаємодія з Москвою, а не просто тоталізаторські задуми центру, творили офіційну лінію щодо неросійських ідентичностей та національних спадщин. Ба, більше місцеві ідеологи й інтелігенція займала неоднозначну позицію посередників між Кремлем і його неросійськими підданцями, їхнє виживання й добробут залежали від творення соціалістичної «національної ідеології» для своєї республіки».

Виходячи з цього, твердить дослідник, вважати відповідальною за ідеологічні ситуації в Україні тільки московську партійну верхівку було б надмірним спрощенням, адже республіканські чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті. При цьому С. Єкельчик підкреслює «що одні з них імітували відданість, натомість інші засвоювали сталінську ідеологію».

В книжці також досліджується сталінська політика пам'яті в УРСР, розглядається як у наукових працях, політичних промовах, романах, п'єсах, операх, картинах, пам'ятниках та святкуваннях сталінських часів було представлене минуле другої за величиною нації СРСР, а особливо – як тоді зображували російсько-українські відносини.

В контексті аналізу історичної науки, історичних уявлень та історичної пам'яті привертають увагу до себе ті сторінки книги, де йдеться про розвиток української історіографії у сталінську добу. Автор детально аналізує ситуацію довкола таких тогочасних істориків, як М. Яворський, М. Петровський, К. Гуслистий, а також такої історичної інституції, як Інститут історії України АН УРСР. Він на основі численних маловідомих джерел детально показує як нищили українську історичну науку, руйнували історичну пам'ять, а натомість пропонували народові ерзац-історію, пропагандистські стереотипи та сфальшовану картину історичного минулого нашого народу.

Паралельно у книзі С. Єкельчик показано, як історія України змальовувалась у творах письменників (О. Корнійчука, П. Панча, Я. Качури), кіномистецтві (фільм І. Савченка) та ін.

Окремо варто звернути увагу на ті сторінки книги, де йдеться про розвиток історичної науки на західноукраїнських землях. «Радянські українські ідеологи й інтелігенція, зауважує С. Єкельчик, - добре усвідомлювали, що їхня версія національної пам'яті має конкурента – націоналістичні наративи про минуле. ... Особливо непокоїла радянське керівництво діяльність західноукраїнського історика Івана Крип'якевича Українські радянські інтелектуали вели боротьбу на два фронти і мусіли також давати відсіч своїм одноплемінникам – націоналістам із Канади». І як висновок – «Потужна антинаціоналістична риторика демонструвала нездатність українських інтелектуалів і функціонерів створити незалежну від націоналістичної радянську українську історичну пам'ять».

З цікавістю читаються розділи книги про такі банальні радянські кліше, як «непорушний союз двох братніх народів», «брати старші і молодші», серед яких старшим, звичайно, був російський, «возз'єднана Україна» і т. ін. Автор, підкреслює, що у часи Сталіна українці могли вшановувати своє минуле, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією. На основі нововідкритих архівних матеріалів С. Єкельчик створює надзвичайно яскраву картину погрому історичної науки в Україні у повоєнний період, зокрема боротьбу з «націоналізмом» в історіографії. При цьому показує, що не всі історики ставали слухняними маріонетками в руках комуністичних догматиків. Аналізуючи причини і хід ідеологічної чистки 1946 р., зокрема серед львівських істориків, коли шовіністична комуністична голобля гарцювала по головах поважних сивочолих професорів І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Терлецького, автор монографії наводить цікавий і яскравий приклад, безкомпромісної позиції уродженця Тернопільщини М. Кордуби, який на звинувачення його і М. Грушевського в націоналізмі заявив: « ...Якщо розуміти націоналізм як тверде усвідомлення приналежності до своєї народності й активну боротьбу проти гноблення, проти всіляких спроб денационалізації з боку агресивних народів – а так узагалі розуміли націоналізм у нас у Галичині перед Першою світовою війною – тоді, безперечно, доведеться визнати Грушевського націоналістом. Але такими самими націоналістами були й Тарас Шевченко, й Іван Франко, і

Михайло Коцюбинський, і Василь Стефаник, та й багато інших прогресивних патріотів, пам'ять про яких ми шануємо. Якщо ж розуміти націоналізм у значенні, що його це слово набрало в останні десятиліття, тобто як дурман, як хворобливу ідею, що свій народ найдосконаліший у світі і повинен панувати над іншими народами шляхом їх підкорення та денаціоналізації, [як ідею], яка сіє ненависть і презирство до всіх інших народів, то таким націоналістом Грушевський ніколи не був».

В книзі наведено ще один яскравий приклад ситуації в історичному середовищі Львова в роки т.зв. «ждановщини». В липні 1946 р. співробітник історичного музею Євген Яцкевич проводив екскурсію для червоноармійців і студентів зі Східної України. Дійшовши до зали присвяченій Переяславській раді, Є. Яцкевич сказав: «То була наша історія, а тепер починається ваша історія».

Нападки тоталітарної комуністичної системи на українське національне бачення минулого, пише дослідник, особливо посилювалися у 1947 р. після приїзду в Україну Л. Кагановича. С. Єкельчик називає ці нападки «незакінченим хрестовим походом 1947 року». Зауважимо, що термін «незакінчений» набуває особливого смислового навантаження сьогодні, коли знову робляться спроби переглянути концептуальні проблеми історії України...

В невеликому параграфі «Націоналістичне відлуння кампанії», розглядаються абсолютно невідомі матеріали про анонімні листи протесту до газети «Радянська Україна», а також розповсюдження у Східній Україні націоналістичних листівок та кишенькового розміру брошурок, які поширювало підпілля ОУН. Таким чином, пише С. Єкельчик, офіційні інтерпретації не були одиноким варіантом національної пам'яті у повоєнному українському суспільстві. Крім них був ще й націоналістичний її варіант, хай навіть існував він у тіні офіційної лінії.

Принципово концептуальне значення має п'ятий розділ книги «Написати добрий сталінський підручник». Його актуальність посилюється сьогодні в світлі потуг нинішніх можновладців знову переписати українську історію. Згадавши відомий тост Сталіна на кремлівському бенкеті в травні 1945 р. про

російський народ, як «найвидатнішу націю з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу», С. Єкельчик наголошує, що тост Сталіна започаткував відзначення російської національної величі, якому не було меж. Російський шовінізм і месіянizm розквітнув після травня 1945 року. Радянські медіи співали диферамби росіянам – найбільшому, наймудрішому, найхоробрішому, найславетнішому з усіх народів. У сфері історіографії, зазначає автор, уявлення про російську вищість перетворило парадигму «дружби народів» на «стосунки кермування» між домінантною нацією та її «молодшими братами». Сталінські ідеологи, історики й письменники писали про зовнішню і внутрішню політику Російської імперії в позитивному світлі – як попередниці потужної багатонаціональної радянської держави, у якій домінують росіяни.

В той час, як історія України не викладалася як окремий предмет (крім історичних факультетів), республікам, національні історії яких не претендували на російську спадщину, Москва дозволяла викладати власну історію в школах. В цьому контексті в книзі багато уваги приділено давньоруській спадщині, союзу України з Москвою у 1654 р. та відображенню цих подій у творах митців. Кремль хотів контролювати розуміння патріотизму й історичної пам'яті в Україні, але, як підкреслює дослідник «ця праця пропонує інакший, складніший образ сталінської ідеології й культури у найважливішій неросійській республіці Радянського Союзу. Проблематизуючи традиційні наративи про монолітний сталінізм, вона намагається виявити тонкі, ледь помітні способи співпраці та опору, з яких спліталася тканина культурного життя за доби сталінізму».

Зауважимо, що на полицях книгарень появилася нова праця Сергія Єкельчика «История Украины. Становление современной нации». – К., 2010. – 400 с. Про яку розповімо у наступній статті з циклу «Україна очима іноземців».

Олег Полянський,

канд. істор. наук, доцент, завідувач

кафедри гуманітарних дисциплін ЛДУФК